

ייחוס סגולת אמירת 'נשמת' לרבי יהודה החסיד*

הקדמה

סגולת 'נשמת' ליוצא לדרך

סגולת 'נשמת' לכל צרה

ייחוס הסגולות לר' יהודה החסיד

סופו של דבר

הקדמה

תפילת 'נשמת כל חי' קדומה למדי; ככל הנראה תוקנה בימי חכמי המשנה או קודם להם¹, ובתקופת הגאונים נקבעה להיאמר בסוף פסוקי דזמרה בשחרית של שבת². אולם כשם שדברים שנכתבו לשם לימוד הפכו ונעשו פרקי תפילה אף שלא

* אודה למדב"ש צ'צ'יק על סיועו בעריכת המאמר.

1 עי' פסחים קיז סע"ב - קיח רע"א, שלאחת הדעות 'ברכת השיר' הנזכרת במשנה היא 'נשמת כל חי' [ותמוהים דברי ר' דוד פרדו (איטליה תע"ח-תק"נ), שו"ת מכתם לדוד, חלק או"ח, סי' יג, שאלוניקי תקל"ב, דף כד ע"ג: "והנה ידוע הוא, דשבח זה של 'נשמת כל חי' לא נמצא בש"ס כלל ועיקר..."]. ולדעת ר' מרדכי ב"ר הלל הכהן (אשכנז, נפטר ה'נ"ח), נתקנה התפילה בידי אנשי כנסת הגדולה, היינו לפני תקופת המשנה. ראה מרדכי, פסחים, הלכות הסדר בקצרה: "צוו עליו לומר בו... נשמת כל חי שתקנו אנשי כנסת הגדולה". וזו גם דעת רש"י (ראה: ספר האוֹרֶה, ח"ב, סו"ס מו; הרב א' גולדשמידט, 'סדר פסח לרש"י', מוריה, שנה עשרים וחמש, גליון ו-ח [רצד-רצו], ניסן תשס"ג, עמ' 286), ור' אלעזר מוורמייזא (עי' מחזור ויטרי, א, הלכות פסח, סו"ס עג, נירנברג תרפ"ג, עמ' 286), ור' אלעזר מוורמייזא (עי' פירוש סידור התפילה לרוקח, מהדורת ר"מ הרשלה, ירושלים תשנ"ב, עמ' תצט). וראה גם: החיד"א, שו"ת טוב עין, סי' יח, סעיף לה. יש אמנם הסוברים ש'נשמת כל חי' שלפנינו הורכבה לפחות משלוש תפילות נפרדות, ורק הפיסקא 'נשמת כל חי'... ולך לבדך אנחנו מודים', היא 'ברכת השיר' (והארכתי על כך במקום אחר); ולסברתם אין הוכחה על קדמותה של כל תפילת 'נשמת'.

2 ראה תלמידי רבינו יונה (על הרי"ף, ברכות, פרק חמישי, סי' קלא, דף כד סע"א, במהדורת ווילנא [ראם], ד"ה 'הכורע בהודאה'): "...שאין אמירת 'נשמת כל חי' מבורר כמו הלל וברכת המזון, אלא מנהג הגאונים". וכן כותב ר' אברהם אלשבילי (אבי הריטב"א; ספרד, תחילת האלף הששי): "...ב'נשמת כל חי'... שאינו דבר קבוע, ואינו חייב לאמרו... אלא מנהג הגאונים ז"ל, ואינו אלא שבחים שאנו מוסיפים לכבוד השבת" (שיטה להר"א אלשבילי, לברכות לד ע"ב, בתוך: גנזי ראשונים לברכות, מהדורת מ' הרשלה, ירושלים תשכ"א, עמ' שפה; שיטה מקובצת [יחוס מוטעה]; ברכות שם, בתוך: ברכה משולשת, ווארשא תרכ"ג, ועי' גנזי

נכתבו לשם אמירה³, כך גם פרקי תפילה מסויימים נשתנה יעודם המקורי ונעשה בהם שימוש כסגולה⁴; ביניהם ניתן למנות את תפילת 'נשמת כל חי'⁵.

ראשונים, הנ"ל, מבוא, עמ' 10). והשווה לדברי ר' אהרן הלוי (הרא"ה; ספרד, סוף האלף החמישי): "ב'נשמת כל חי' שאומר בשבת, והיא שבחים והודאות ואינה קבוע בכאן" (פירוש ר' אהרן הלוי, ברכות שם, בתוך: ר' יצחק דוב הלוי במברגר [מהדיר], פקודת הלויים, מיינץ תרל"ד, עמ' קא). ונראה, שזו דעת ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד (הראב"ד השני, בעל 'האשכול'; פרובנס, ד'תת"ע-תתקל"ט). כי בתחילה, כשדן מי חיבר את תפילת 'נשמת כל חי', הוא כותב: "נראה לי, ש'נשמת כל חי' ו'אילו פינו', מטבע ראשונים חכמי התלמוד היו" (ומסתייע מהנאמר בפסחים קיח ע"א; על, לעיל, בתחילת ההערה הקודמת), ובהמשך, כשנזקק לאמירתה בשבת, הוא כותב: "ונראה לי, שתקנו ראשונים לאמרו בשבת..." (ראה: תשובות הגאונים החדשות, סי' לו, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 39). ועקימת לשונו המבדילה בין 'ראשונים חכמי התלמוד' ל'ראשונים' סתם מוכיח, שהתקנה לומר בשבת 'נשמת כל חי' אינה מחכמי התלמוד אלא מהבאים אחריהם, הגאונים, כנראה. אמנם לדעת תוס' (פסחים קיח ע"א, ד"ה 'רבי יוחנן'), כבר בזמן המשנה נהגו לאמרה בשבת. והשווה פירוש רבינו בחי, בראשית ז כב: "וזה שתיקנו חז"ל לומר ביום שבת 'נשמת כל חי'". והשווה גם: ר' אברהם ב"ר נתן (פרובנס-ספרד; ד'תתקט"ו-תתקע"ה), ספר המנהיג, סי' יט, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' נא. וראה עוד: ר' יצחק אייזק חבר (פולין, תקמ"ט-תר"ג), מגן וצנה, פרק כא, יוהניסבורג [פרוסיה] תרט"ו, דף נ ע"א, בהערה; רצ"א שפירא מדינוב, מגיד תעלומה, על הרי"ף שם, בני-ברק תשס"ג, עמ' קעט טו"א - קפ טו"ב, ובהערה שם; ר' דוד קליין, בית ארזים, ח"ג, על תשו"ע, או"ח, סי' רפא, ירושלים תשל"ט, עמ' לט, הערה ט; הרב יהודה לביא בן-דוד, כרע רבץ, פרק ה, ירושלים תשנ"ה, עמ' ר-רא, הערה 1, ובכל הנסמן שם. ויש שיחסו את אמירת 'נשמת כל חי' בשבת ל'מנהג העולם' בלבד, ותו לא: כן כותב הרמב"ם (משנה תורה, סדר תפלות לכל השנה): "בשבת, נהגו כל העם להוסיף לפני ברכה זו [=ישתבח] נוסח זה: 'נשמת כל חי תברך את שמך יי' אלהינו'..." היינו, אמירת 'נשמת כל חי' בשבת אינה מתקנת חכמים, אלא רק ממנהג העם כפי שנהגו להוסיף פרקי תפילה אחרים, כמו: 'מזמור שיר ליום השבת', 'הלל הגדול' ו'שיר המעלות', אותם מונה הרמב"ם בהמשך דבריו כמנהג העם (וכן גם הבין בדבריו ר' ירמיהו לוי, דברי ירמיהו, ח"א, על סדר תפילת כל השנה לרמב"ם [אחרי הלכות מילה], מונקאטש תרל"ה, דף ק ע"ג-ע"ד). וקדם לו ר' יהודה הברצלוני (ספרד; ד'תת"מ-תת"ק), ספר העתים, סי' קע, קראקא תרס"ג, עמ' 249: "מיבעי ליה לאינש למימר 'נשמת כל חי', כמו שנהגו עלמא למימריה בשבתות ובימים טובים, משום ד'נשמת כל חי' מימי רבנן דהוראה איתקין, שהרי היא נזכר בתלמוד". כלומר, משום ש'נשמת כל חי' היא תפילה קדומה ו'מימי רבנן דהוראה איתקין, הם האמוראים, לפיכך נאה לאחוז במנהג העולם שנהגו לאומרו בשבתות ויו"ט. ולעומת שלושת דעות אלו, נקט ר' דוד פרדו, שם (בהערה הקודמת), לשון סתומה: "...דשבח זה של 'נשמת כל חי'... מצאו המסדרים להסדירו בין 'ברוך שאמר' ל'ישתבח'..."

3 ספרות רחבה קיימת בענין זה, ולאחרונה עסק בכך ש' רוט, פרק בהיסטוריה התרבותית של ספרות חז"ל, ירושלים, אדר תשס"ד, עמ' 7 ואילך.

4 כגון 'עלינו לשבח'. ראה תולדות אדם, ערך 'צרה', לבוב תרל"ב, עמ' [38] טו"א: "להנצל מכל צרה, יאמר כל פעם שתבא צרה עלי: 'עלינו' עד 'אין עוד'. ואחר כך יאמר אבגית"ץ, ואחר כך יאמר עוד פעם 'עלינו', כנ"ל..."

5 בסוגיא זו עסק לאחרונה הרב ל' פריינד ('אמירת נשמת כסגולה', אור ישראל, גליון מד

בספרות הסגולות ובמקורות נוספים מצאנו התייחסות לסגולת 'נשמת' בשני אופנים: א. אדם היוצא לדרך יתחייב קודם יציאתו שכאשר יגיע בשלום למחוז חפצו יאמר תפילה זו. ב. אדם המצוי בעת צרה יקבל על עצמו שאם יוושע מצרתו יאמרנה ב'קול תודה' ושמחה.

סגולת 'נשמת' ליוצא לדרך

בעבר נחשבה ההליכה בדרכים סכנה גדולה. ליסטים, חיות רעות ושאר פורענויות שהיו שכיחים בדרכים יותר מבמקום ישוב הטילו פחד על הבריות, פחד שהתגבר בידיעה שהשטן מקטרג בשעת הסכנה⁶. לאור זה, לכאורה אין ההליכה בדרכים נחשבת אלא כשאר עת צרה, ונמצא שאין בידנו כי אם אופן אחד לשימוש בסגולה זו; מכל מקום ספרות הסגולות התייחסה באופן מיוחד ליוצא לדרך ולא כללה אותו בשאר עתות צרה שנכללו יחד, ולכך ראוי שאף אנו נבחין בין שני סוגי הסגולות. סגולה זו נזכרת בדברי ר' יהודה עלי בספרו 'קמח סלת': "כשיצא מן העיר יאמר: הריני מקבל עלי, כשאגיע למקום פלוני לשלום, אז אוֹמֵר 'נשמת כל חי' וכו'. וכשיגיע לשלום ישלם נדרו"⁷. ר' יהודה פאפו הוסיף סגולה זו לספרו של אביו, ר' אליעזר פאפו (בוסניה תקמ"ו-תקפ"ח), 'חסד לאלפים', בלא לציין מקורו: "בצאתו מפתח העיר יאמר: 'בית יעקב לכו ונלכה' וכו'. ואחר שיצא מן העיר יאמר: הריני מקבל עלי בלי נדר, כשאגיע למקום פלוני לומר 'נשמת כל חי'⁸. ר' יעקב חיים סופר (בגדד וירושלים תרכ"ז-תרס"ד), בעל 'כף החיים', סמך על שני המקורות הללו בהביאו סגולה זו⁹, וכנראה שממנו העתיק אותה ר' סלמאן מוצפי¹⁰. וכך המשיכה סגולה זו

[תמוז תשס"ו], עמ' ריא-רכ), אבל לא דן בשני 'סוגי' הסגולה, לא בהקשר ההיסטורי ולא ירד לבדוק את אמיתות יחוסה לר' יהודה החסיד; אך שמורה לו 'זכות ראשונים'. הרב י"א רוזנפלד כתב תוספת לדברי ר"ל פריינד ('הוספה למאמר [...] אמירת נשמת לסגולה', אור ישראל, חוברת מג [ניסן תשס"ו], עמ' רנ טו"א - רנא טו"א). על הזמנים השונים לאמירת 'נשמת' ועל מעמדה בתפילה, ראה: הרב י"ל קלירס, 'נשמת כל חי: מעמדה של תפילת נשמת כל חי בהיכל התפילה', המעיין, שנה לו, חוברת ג (ניסן תשנ"ו), עמ' 1-10 [מהדורה קמא של מאמרו הופיע במחברתו 'יומא דנשמתא', ירושלים תשנ"ה, עמ' 19-20].

6 ראה תנחומא, יוגש, א: "ויאמר, לא ירד בני עמכם וגו', וקראהו אסון' (בראשית מב, לח), מכאן את למד, שהיוצא לדרך השטן מקטרגו... שהשטן מקטרג בשעת הסכנה". וכעין זה בירושלמי, שבת, ב; בר"ר, צא ט, ועוד.

7 ר' יהודה עלי, קמח סלת, דינים השייכים קודם יציאתו לדרך, סעיף יג, שאלוניקי תקנ"ח, דף נח רע"ב.

8 ר' אליעזר פאפו, חסד לאלפים, סי' קי, סעיף ה, שאלוניקי תר"א; מהדורת י' קשאני, ירושלים תשס"ה, עמ' שיד.

9 ר' יעקב חיים סופר, כף החיים, או"ח, סי' קי, ס"ק לא [ויש לתקן שם: "קמח סולת, אות ד"].

10 ר' סלמאן מוצפי, שפתי צדיקים, בעריכת רב"צ מוצפי, ירושלים תשמ"א, עמ' 31: "אחר

להתגלגל בספרי מחברים שונים, שחלקם לא ציינו מקורם¹¹, בחינת 'המפורסמות אינם צריכים ראייה'.

במקורות שהובאו עד עתה לא מצאנו את זהותו של בעל הסגולה. חסרון זה נשלם בספר 'חמדת ימים' שנתחבר בין השנים תל"א-תע"ב¹²:

וקבלה מר"י החסיד סגולה עוד לזה, כשילך בדרך שישתה ביד ימינו ממים הראשונים אשר יפגע ראשונה, ולא יפחד מתפיסה. עוד לו: כשיוצא מן העיר יאמר, הריני מקבל עלי כשאגיע למקום פלוני לשלום, אז אומר 'נשמת כל חי'. וכשיגיע לשלום ישלם נדרו¹³.

שתי סגולות שונות הובאו כאן. על הראשונה נרשם במפורש שהיא 'קבלה מר"י החסיד', ולכאורה גם השניה מיוחסת לריה"ח, שהרי נאמר במפורש: "עוד לו". אבל כל המצוי במקורותיו של ספר 'חמדת ימים' יודע שאינו אלא מלקט, ורובו ככולו לקוח ממקורות אחרים, לעתים כלשונם ולפעמים בשינויי לשון¹⁴. ואכן, ככל הנראה

שיצא מן העיר יאמר: הריני מקבל עלי בלי נדר, כשאגיע למקום פלוני אומר 'נשמת כל חי' (ק"ס, חס"ל). כוונתו לספרים 'קמח סלת' ו'חסד לאלפים'.

11 ראה ר' יהושע יונתן רובינשטיין, זכרון יעקב יוסף, מערכת ד (ועד 'דרך'), ירושלים תר"צ, דף לא ע"ב: "כשיצא מהעיר יאמר, הריני מקבל עלי כשאגיע למקום פלוני לשלום אזי אומר 'נשמת כל חי'. כשיגיע לשלום, ישלם נדרו". וראה גם להלן, הערה 58, בשם ר' ברוך פנחס רבינוביץ מסקאליע. סגולה זו הועתקה גם אצל הרב יואל שורץ, נסיעות והליכה בדרכים בהלכה, פרק ב, ירושלים תשס"א, עמ' 54.

12 לסיכום הדעות השונות בדבר זהותו של המחבר, ראה: מ' פוגל, 'שבתאותו של ספר חמדת ימים: התבוננות מחודשת', בתוך: החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיה, ב (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יז), תשס"א, עמ' 415-416. לגבי שנות חיבורו עי' פוגל, שם, עמ' 419. וראה גם י' תשבי, 'מקורות מראשית המאה ה"ח בחמדת ימים', נתיבי אמונה ומינות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 168: "אפשר לקבוע ללא ספק, שגם שנת תע"ב אינה קצה הגבול לזמן חיבורו של הספר". ובמקום אחר הוא מצדד, ש'חמדת ימים' שאב מספר שנדפס בשנת תע"ז: עי' שם, עמ' 313, הערה 32.

13 חמדת ימים, ח"א (לשבת ולראש חודש), תפלות וכוונות להולכי דרכים, אזמיר תצ"ב (דפו"ר), דף קעב סע"ג-ד. וממנו (בעילום שמו) העתיק ר' יצחק פינקרלי לספרו צידה לדרך, ירושלים תשס"א [נדפס לראשונה בליוורנו תקכ"א], עמ' לו, כמוכח מלשונו ומהמקורות להם הוא מיחס. ראה מאמרי: 'סגולות ליוצא לדרך שב'חמדת ימים' ומקורותיהן', דאצ"ה, גליון 58 (ח אלול ה'תשס"ט), עמ' 2, הערה 2.

14 לרבות הפסקאות שהמחבר רשם עליהן את שמו, כמו "ונראה לי" וכדומה. הדבר מפורסם וידוע במחקר, ראה, לדוגמא, י' תשבי, 'לחקר המקורות של ספר חמדת ימים', נתיבי אמונה ומינות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 110: "...מתגלה קו יסודי ברקמת חיבורו של 'חמדת ימים', שרובו אינו אלא ילקוט מעובד בהשמטות ותוספות". יותר מכך, אפילו הלשונות "ומורי נר"ו היה אומר", או "והיה אומר מורי ז"ל בשם רבותיו" וכדומה, גם הם העתקות כלשונו, ובמקורם נאמרו הדברים על שם אחרים. ראה: י' תשבי, 'שלשלת הייחוסין של 'מורי' ו'א"א מורי' בדויים המוצבים בספר חמדת ימים', חקרי קבלה ושלוחותיה, ב, ירושלים תשנ"ג,

הועתקו שתי סגולות אלו מספר 'דרך ישרה' לר' צבי הירש חוטש (נדפס לראשונה בפירדא תנ"ז). הרב שמואל אברהם תפלינסקי שעוסק רבות בחקר ספר 'חמדת ימים', בדק ומצא שכל הסגולות ב'חמדת ימים' המיועדות 'ליוצא לדרך' נלקחו מ'דרך ישרה', בשינויי סגנון ולשון¹⁵.

אלא שעלינו לתת את הדעת לשינוי מסוים בהעתקה. ב'דרך ישרה' מופיעות שתי סגולות אלו בשני מקומות שונים, ורק על אחת מהן נרשם במפורש שמו של ר' יהודה החסיד, בשונה מ'חמדת ימים' שבו נרשמו שתי סגולות אלו בזו אחר זו. הסגולה הראשונה נדפסה ב'דרך ישרה' בדף טז סע"ב: "קבלה מר"י חסיד: מי שהולך בדרך ישתה ביד ימינו ממים הראשונים אשר ימצא ולא יראה מתפיסה". ואילו הסגולה השנייה נדפסה באיחור של חמישה דפים, בדף כא סע"ב: "קבלה בדוקה ומנוסה, כשיצא אדם מן העיר יאמר, הריני מקבל עלי כשתגיע למקום פלוני אז אני אומר 'נשמת כל חי תברך' וכו', וכשיגיע לשם ישלם נדרו. וזה ב"מ (=בדוק ומנוסה)". על הסגולה האחרונה לא נאמר שמקורה ר' יהודה החסיד, וגם לא נרשם עליה מקור אחר.

ברבות מן הסגולות שבספר 'דרך ישרה' נוספה כותרת המודיעה את מקור הסגולה, כפי שנרשם במקורות מהם ליקט המחבר. אולם בסגולה האחרונה אין כל

עמ' 365-415; ג' שלום, 'התעלומה בעינה עומדת', בחינות בביקורת הספרות, 8 (תשט"ו), עמ' 87.

15 פרט לסגולה הראשונה שמקורה ב'משנת חסידים', מסכת משא ומתן, א יא. הסגולות 'ליוצא לדרך' הם בדף קעב סוף ע"ב (וד"ה 'עתה') עד ע"ד (וד"ה 'וכשתרצה לרכוב על סוס'). הלאה משם הובאו סגולות בעניינים דומים, כגון: "כשתרצה לרכוב על סוס לצאת לדרך כדי שלא תפול ממנו", וזו שלאחריה העוסקת ב'מפרש בים'. במאמרי 'סגולות ליוצא לדרך שב'חמדת ימים' ומקורותיה' (לעיל, הערה 13), עמ' 2-3, השווית את שני המקורות זה לעומת זה, והראתי כי שבע מתוך תשע הסגולות ליוצא לדרך מועתקים מספר 'דרך ישרה', בשינוי מקום ולשון. וכאן נתונה תודתי לרש"א תפלינסקי על שעזרני וסייעני בכל הנוגע ל'חמדת ימים' בלבביות ובמאור פנים, כדרכו.

את כל צרור הסגולות ליוצא לדרך שב'חמדת ימים', בתוספת מספר פסקאות מ'ספר זכירה', העתיק ר' ראובן ב"ר אברהם מירושלים (תצ"ה-תקנ"ז) לספרו דרך ישרה, שער הסגולות (וכך מפורש בתחילת צרור הסגולות: "שם וחי"). 'ח"י' הוא חמדת ימים, ו'שם' מתייחס ל'ס"ז' [ספר זכירה] שהעתיק ממנו קודם לכן, ביניהן נמצאות שתי סגולות אלו: "ס'גולה עוד, וקבלה מר"י החסיד, כשילך בדרך שישתה ביד ימינו ממים הראשונים אשר יפגע ראשונה, ולא יפחד מתפיסה. ענין אחר, כשיצא מן העיר יאמר, הריני מקבל עלי, כשאגיע למקום פלוני לשלום אז אומר 'נשמת כל חי' וכו'. וכשיגיע לשלום, ישלם נדרו" (שער הסגולות, ליוורנו תקמ"ח, דף פה ע"א). ספר 'דרך ישרה' זה נדפס לראשונה בשאלוניקי תקמ"ה-תקמ"ו, ו'שער הסגולות' המצוי בהוצאה זו בדפים עב ע"א-צג ע"א, נדפס לאחר מכן בפני עצמו בשם ספר הסגולות, ירושלים תרכ"ה. כל הסגולות ליוצא לדרך שב'דרך ישרה' הועתקו, בהעלמת המקור, בספרו של ר' יצחק באדהב (ירושלים, תר"כ-תש"ז), סגולה זהב, ירושלים תרנ"ד, עמ' ס-סב, כולל ציוניו (ושנשתבשו אצלו במעט, כמו 'ת'י' במקום 'ח'י').

כותרת, אלא שקודם הפסקא שלפניה נתנה הכותרת: "להנצל מכל מכשול בדרך, מרש"י ז"ל¹⁶. בדרך השערה יתכן לומר, שבעל 'חמדת ימים' שמך על אותה כותרת המייחסת את הסגולה לרש"י, אלא שהאות שי"ן נשמטה בהעתקתו, ומהכא להתם בשלב מסוים של העריכה השתרבב תואר 'החסיד' לאותו ר"י, ובכך יוחסה הסגולה לר' יהודה החסיד, דמות אהודה על מחבר 'חמדת ימים'¹⁷. השערה זו אינה חסרת הסתברות, שהרי ידוע שמלאכת ליקוט החומר ועריכתו לספר רב המידות 'חמדת ימים' נתמשכה עשרות שנים, ובחלקים נכבדים ממנו השתתפו בני חוגו של המחבר¹⁸. הדעת נותנת שראשית עריכת יצירת הענק היתה העתקת פסקאות מתוך ספרים רבים, שלאחר מכן הוצבו במקומם הסופי, ומסתבר שארעו בבלולים כיוצא בזו תוך כדי עריכה.

בין אם השערתי נכונה בין אם לאו, ברור שייחוס הסגולה לר' יהודה החסיד הינו מוטעה. כי אם מקורו של 'חמדת ימים' לא מזכיר זאת¹⁹ – בעל 'חמדת ימים' מהיכן שמעה? מה עוד, שבמקורות אחרים שהביאו סגולה זו (ולא העתיקוה מ'דרך ישרה' אלא ממקור אחר שעדיין איני יודע איזהו) היא יוחסה לר' **העשיל מקראקא** (פולין, ש"נ-תכ"ד)! כך כותב מחברו האנונימי של 'תולדות אדם'²⁰, שראה אור לראשונה בזאלקווי בשנת ת"פ:

16 דרך ישרה, פירדא תנז, דף כא ע"ב. זוהי הסגולה: "בהיותך מחוץ לעיר קח מן הדרך שבעה אבנים, ובעוד שתלקט אמור זה: 'וה' אלהים אמת, הוא אלהים חיים ומלך עולם'...". הכותרות נדפסו בתוך סוגריים עגולים, וזו צורה אופיינית לציון הדגשות וכותרות באותה תקופה.

17 ראה מ' פוגל [לעיל, הערה 12] עמ' 415, על המקורות מהם הושפע מחבר 'חמדת ימים': "ספרות חסידי אשכנז הטביעה את חותמה על הפן המוסרי-ספגני של 'חמדת ימים'. הספר מרבה להזכיר את ר' יהודה החסיד, את 'ספר חסידים' ואת ר' אלעזר מגרמיזא הנזכר לעיתים כ'הרוקח'. יש שפסקיתו של 'חמדת ימים' מחמירה מזו של סגפני צפת, וייתכן שאת החומרה הקיצונית יש לייחס להשפעת חסידי אשכנז. למשל, 'חמדת ימים' מתיר תענית בשבת, דבר שלא היה נהוג בקרב מקובלי צפת". גם יתכן שהסיבה שהביאה את מחבר 'חמדת ימים' לייחס את הסגולה לר' יהודה החסיד, היא כדי להסוות ולטשטש את המקורות מהם העתיק, וכן דרכו על פני כל ספרו. ראה: י' תשבי, 'לחקר המקורות של ספר חמדת ימים' (לעיל, הערה 14), עמ' 108-142; הנ"ל, 'שלשלת היוחסין של 'מורי' ו'א"א מורי' בדויים המוצבים בספר חמדת ימים' (לעיל, שם).

18 ראה: מ' פוגל (לעיל, הערה 12), עמ' 418.

19 ולא כל ייחוס אחר. כאמור, דרכו של מחבר 'דרך ישרה' לציין את מקור כל סגולה, ואם על הסגולה הנוכחית לא רשם את ייחוסה, משמע שאף במקורותיו היתה הסגולה אנונימית.

20 ספר זה מיוחס אמנם לר' אליהו בעל שם מחעלם (נפטר לפני שנת ש"ג), אלא שנדפס לראשונה כמאה ושלשים שנה לאחר פטירתו, ומתוכנו נראה שיש בו הוספות רבות מתקופות מאוחרות יותר (וכגון סגולה זו המיוחסת לרבי ר' העשיל שנפטר בשנת תכ"ד). בשער הספר נאמר: "זה ספר תולדות אדם. בו תמצא פעולות וסגולות מעולות ויקרות לנשים עקרות, ולהחיות זרע העשוקים בידי מכשפות ארורות, או שמתים בר מינן בשנים קצרות, מסיבת חולי כפיה ועינא בישא ושאר סיבות אשר עליהם עוברות... נלקטו מכתבי

קודם צאתו] מפתח ביתו על הדרך יניח ידו על המזוזה, ויאמר: הנני מקבל עלי בנדר, כשאראה מקום פלוני'ת אזי יאמר 'נשמת כל חי'. וכשרואה אותו מקום, מיד יאמר 'נשמת כל חי' עד גמירא. מהגאון מהור"ר העשיל²¹.

קודש של המקובלים הגדולים והמפורסמים בכל העולם ה"ה מוהר"ר אלי' ב"ש...". בראשו נדפסה הסכמת ר' יואל ב"ר אורי היילפרון מזאמשט, המכונה ר' יואל בעל-שם השני, המעיד: "והיה אמונת עטי, חותם ידי, לעדות נאמנה שאלו הפעולות וסגולות נלקטו ונתקבצו מקובץ ישן של המקובל הגדול מוהר"ר אלי' ב"ש ז"ל ומכתבי אבי אבא ה"ה המקובל הגדול מוהר"ר יואל ב"ש, אשר שניהם היו אנשי הש"ס". הספר נדפס שוב בוילמרשדארף תצ"ד ופעמים רבות נוספות.

21

תולדות אדם, ערך 'דרך', לבוב תרל"ב, עמ' [31] טו"ב. במהדורה זו אין ציוני עמודים. ממקור זה הובאה סגולה זו (עם ציון המקור) בספר חנוכת התורה (אוסף שמועות ותולדות ר' העשיל מקראקא, מאת ר' חנוך העניך ערזאהן מזאערש, פיעטרקוב תר"ס, קונטרס אחרון, דף נא ע"א. ומשם בספרו של ר' שמעון שלסר, אוצר הרבי ר' העשיל, מבוא, מהדורה שלישית, בני-ברק תשנ"ו, עמ' לג סוט"ב. מ'חנוכת התורה' העתיקה ר' צבי יחזקאל מיכלזאהן למחברתו בית צדיק ומחובר לספרו של ר' צבי הירש לוויין, צבי לצדיק, פיעטרקוב תר"ע, דף פא ע"א, בהערה): "וכתב בספר 'תולדות אדם' בשם הר"ר [הרבי ר' העשיל], דקודם צאתו מפתח ביתו לדרך, יניח ידו על המזוזה, ויאמר: הנני מקבל עלי בנדר, כשאראה מקום פלוני אזי אאמר 'נשמת כל חי'. וכשרואה אותו המקום, מיד יאמר 'נשמת כל חי' עד גמירא. עכ"ל". וכנראה שלא העתיק את הדברים ישירות מספר 'תולדות אדם' אלא מהעתקם שב'חנוכת התורה', ראה בדבריו שם, דף עט ע"ב, ריש הערה יא. סגולה זו ובניסוח זה הובאה בלי ציון מקורה בספרו של הרב שמעון לייטער, וכנראה שהעתיקה מאחד המקורות הנ"ל. ראה ילקוט חדש, מדור הסגולות, ברוקלין תשט"ז, עמ' קנח: "עוד סגולה [ליוצא לדרך]... גם יאמר, כשיניח ידו על המזוזה: הריני מקבל עלי בלי נדר, כשאגיע למחוז פלוני, לומר שם תפלת 'נשמת' עד 'בשם קדשו'. ולומר מזמור יי' לד בתהלים".

ונראה, שמ'קונטרס אחרון' שב'חנוכת התורה' נודעה סגולה זו בדור האחרון. ראה, לדוגמא, הרב א' הורביץ, ארחות רבנו, ח"א, בני-ברק תש"נ, הוספות, עמ' מו (הסוגריים העגולים במקור): עוד מצאתי כתוב אצלי: אמר לי מו"ר [ר'] יעקב ישראל קניבסקי, בעל 'קהלות יעקב' [צוק"ל, בשם הרבי ר' העשיל ז"ל: בעת צרה יש לומר, כשאנצל או אחזור לשלום (כשנוסע בדרכים), אגיד 'נשמת'. ואמר לי מו"ר, שכן הוא נוהג, ואומר: אגיד 'נשמת' בלי נדר". וראה א' ברגמן, שמוש חכמים, בני-ברק תשס"א, עמ' נב: "סיפר אאמו"ר הגאון [ר'] מאיר צבי שליט"א בשם אחד הגאונים שליט"א, שאמר לו שיש בידו קבלה מאביו של הש"ך - רבי מאיר כהן זצ"ל, שאדם הנמצא בסכנה יקבל על עצמו שבשעה שינצל מן הסכנה יאמר 'נשמת כל חי' וכו'. ורבנו בעל 'קהלות יעקב' זצ"ל היה מזרז על 'קבלה' זו בכל עת, ובפרט לאשה היושבת על המשבר לילד". בשולי העמוד ישנה הערה מהגר"ח קניבסקי: "הקבלה הוא בשם ר' העשיל (ומובא בחנוכת התורה)". היינו, המספר החליף את רבו של הש"ך באביו. וראה עוד: הרב יצחק זילברשטיין, תורת היולדת, פרק טו, סוף הערה ד, בני-ברק תשמ"ג, עמ' צו.

אגב, בספר תולדות אדם, שם, כמה שורות קודם לכן, מצויה סגולה אחרת הנאמרת אף היא ליד המזוזה: "כשתצא לדרך מפתח ביתו, תניח ידך על המזוזה ותאמר הכי: גול על ה' דרכך ובטח עליו והוא יעשה, מגדול עוז שם ה' בו ירוץ צדיק ונשגב...". לסגולה אחרת

נוסח זה שונה מהנוסח שב'דרך ישרה' בשלושה פרטים, שאמנם אינם מהותיים²², ואין בהם אלא להעיד שהסגולה לא הועתקה ממנו. על כל פנים, עיקרה של הסגולה מצוי בשתי המסורות, ובשתייהן לא יוחסה לר' יהודה החסיד.

וכך גם בספר 'עובר אורח', שהדפיס ר' שמעון ב"ר מאיר מקארלסרוא²³:

קודם צאתך מפתח ביתך, תניח ידך על המזוזה, ואמור: הנני מקבל עלי בנדר, כשאראה מקום (פלוני) אני אומר 'נשמת כל חי'. אכן יזהר לקיים נדרו, וכשיראה אותו מקום מיד יאמר 'נשמת' עד גמירא. קבלה מהגאון מהור"ר [העשיל זצ"ל]²⁴.

אמנם מרהיטת לשונו של ר' זכריה סימנר, בעל 'ספר זכירה' (נדפס לראשונה בשנת תס"ט), ניתן להבין שהוא מייחס את הסגולה לרמב"ן:

קבלה מהרמב"ן ז"ל: כשתלך לדרך, קח מלח ואמור עליו ז"פ מזמור קכה, 'שיר המעלות הבוטחים' וכו', והשלך המלח לפני אויב או ביניהם, ותנצל. בדוק. קבלה עוד: כשיצא מהעיר יאמר: הריני מקבל עלי כשאגיע למקום פ'לוני, אז אני אגיד 'נשמת כל חי' וכו' עד 'האל בתעצומות'. וכשיגיע למקום פ'לוני, יקיים נדרו. בדוק²⁵.

לשמירה בדרך שנאמרה ליד המזוזה קודם היציאה לדרך, ראה גם: מפעלות אלקים, סי' תמה, יוהנסבורג [פרוסיה] תרי"ח, דף פז ע"א.

אלו הם השינויים: מקום האמירה; אם יש להניח את ידו על המזוזה; ואם יש לראות את מקום היעד או להגיע אליו. ב'תולדות אדם': "קודם צאתו מפתח ביתו, יניח ידו על המזוזה... כשאראה מקום פלוני... וכשרואה אותו מקום..." וב'דרך ישרה': "כשיצא אדם מן העיר, יאמר: הריני מקבל עלי כשתגיע למקום פלוני... וכשיגיע לשם ישלם נדרו..."

ראה: ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי באירופה, אנטוורפן תרצ"ז, עמ' 83.

ספר עובר אורח [נספח לקיצור ספר מצות גדול], סגולת[!] נפלאות מלוקטים ובחונים מספרי הרופאים, סעיף יג, קארלסרוא תקכ"ג, דף קעג ע"ב. הסוגריים העגולים במקור. ספר זה הוא העתקה מ'דרך הישר' לר' יעקב נפתלי ב"ר יהודה ליב מלובלין, שנדפס לראשונה בקראקא שנת ת"ו (ובהשמטות ושינויים: ברלין ת"ס), ור' שמעון ב"ר מאיר מקארלסרוא חזר והדפיסו עם הוספות משלו (ראה: ש' יהלום-לוי, 'בדבר מחבר ספר עובר אורח', קרית ספר, י [תרצ"ג], עמ' 252), ואחת מהן היא הפסקא שלפנינו שאינה באוסף הסגולות וההנהגות ליוצא לדרך התופס חלק נכבד ב'דרך הישר' (כשליש מן הספר: דף ד ע"ב-כד ע"ב, כט ע"א [סגולות]; דף כו ע"א-כח ע"ב, מו ע"א-מז ע"א [הנהגות]. אין ציוני דפים בספר המקורי). מספר 'עובר אורח' העתיק ר' אברהם חמוי, האח נפשנו, ירושלים תשמ"א, עמ' נג, אות יא: "קודם צאתך לדרך מפתח ביתך תניח ידך על המזוזה ואמור: הנני מקבל עלי בנדר כשאגיע למקום פלוני (אשר הוא רוצה לילך, יזכיר המקום) אני אומר 'נשמת כל חי'. אכן יזהר לקיים נדרו, וכשיראה אותו המקום מיד יאמר 'נשמת כל חי' עד גמירא. קבלה מהגאון מהר"ר העשיל עובר אורח סימן י"ג".

ר' זכריה סימנר, ספר זכירה, ענין תפילת הדרך, המבורג תס"ט, דף מ ע"ב; ירושלים

מסמיכות הפיסקאות ניתן להבין שכוונתו למסור קבלה נוספת מאותו מקור המפורש קודם לכן - הרמב"ן²⁶ יחוס זה מתווסף למקור הסתמי ('דרך ישרה' משנת תנ"ז), למקור בשם הרבי ר' העשיל מקראקא ('תולדות אדם' משנת ת"פ), וליחוס המוטעה שב'חמדת ימים'.

ועדיין יש באמתחתנו יחוס חמישי²⁷. ר' אברהם רוויגו ממודינא²⁸ מספר ברשימת זכרונותיו, שבחודש מרחשון שנת תמ"ט שמע מר' מנחם לוריא (אשכנזי), בנו של ר' יעקב ז"ק, את הסגולה האמורה:

שמעתי מהחכם כמוה"ר ר' מנחם לוריא [בנו של מעל'ת החכם השלם כמוה"ר יעקב בכמוה"ר בנימין²⁹ זאב, גיסו של מעל'ת החכם השלם כמוה"ר יהודה כהן]³⁰, שקבל מאדם גדול, להצלחת הדרך, והוא כשעומד בפתח העיר, ואפילו שיצא כל עוד שרואה העיר, לקבל עליו לקרות 'נשמת

ובני-ברק תש"ט, עמ' תכט. מ'ספר זכירה' העתיקה ר' שבתי ליפשיץ (גאליציה תר"ה-תרפ"ט) לספרו סגולות ישראל, מערכת ד, סעיף ל, מונקאטש תרס"ח, דף כ ע"ב. מעתיק אחר הוא ר' יודל יהודה רוזנברג, רפאל המלאך, ערך 'דרך', פיעטרקוב תרע"א, דף יג ע"א: "ההולך לדרך רחוקה, סגולה שיאמר אחר תפלת הדרך: ה[ר]יני מקבל עלי, כשאגיע למקום פלוני בשלום, לומר שם תיכף 'נשמת כל חי' עד 'האל בתעצומות'. וכאשר יגיע למחוז חפצו יקיים תיכף את נדרו (זכירה). או שיאמר כן קודם צאתו מפתח ביתו, כאשר יניח את ידו על המזוזה לנשק אותה". אמנם 'ספר זכירה' אינו מחייב שקבלת ההולך לדרך תיאמר אחרי תפילת הדרך, וגם אינו מזכיר "דרך רחוקה" דוקא. גם סיום דבריו ("או שיאמר כן... לנשק אותה") אינם מ'ספר זכירה', שם נזכר "כשיצא מהעיר יאמר", ור' יודל רוזנברג שאבו - במישרין או בעקיפין - ממקורות אחרים (ספר 'תולדות אדם' או 'עובר אורח').

26 יתכן אמנם, שמחבר 'ספר זכירה' העתיק ישירות מ'דרך ישרה', דף כא ע"ב, בו מצויות שתי סגולות אלו, הראשונה נדפסה בראש העמוד ונתפרש עליה "קבלה מהרמב"ן ז"ל", והשנייה (סגולת 'נשמת כל חי') נדפסה בסופו, ולא נתפרש עליה שם ואמרה אלא רק "קבלה בדוקה ומנוסה". ובעל 'ספר זכירה' העתיק את שתיהן כשהוא מדגל על שלוש הסגולות המפרידות ביניהן, ומשום כך כתב "קבלה עוד", ובאמת אין כוונתו לומר שקבלה זו מיוחסת לאותו מקור ממנו הביא קודם לכן. רגליים לדבר ש'ספר זכירה' העתיק את סגולת 'נשמת' מ'דרך ישרה' ולא ממקורותיו של 'תולדות אדם', כי הוא מזכיר את אותם שלושה פרטים המצויים במסורת 'דרך ישרה' שאינם במסורת הסגולה ש'תולדות אדם'. עי' לעיל, בסמוך להערה 22 ובה.

27 למרות שגם יחוס זה הינו אנונימי ('אדם גדול'), יש לחלקו מהסתמיות שב'דרך ישרה'.

28 בסוף ימיו (בשנת תס"ב) עלה לירושלים, אך נאלץ לצאת לחו"ל שלוש פעמים כשד"ר, בשנים: תס"ד-תס"א, ת"ע, תע"ד (בה נפטר במנטובה). ראה: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 165-166, 347-351.

29 סוף המילה אינה קריאה בכתה"י, והיא השלמת הרב מא"ז קינסטליכער, 'תולדות ראי"ל הכהן מאויבן ועלייתו לירושלים', צפונות, ג (ניסן תשמ"ט), עמ' צג, הערה 17.

30 המוסגר נוסף בגליון.

כל ח'י כולו, מראשו לסופו, תכף שיראה המקום שהוא הולך שמה, שזה יועיל להנצל מכל דבר רע, ולהצליח דרכו³¹.

ר' מנחם לוריא אשכנזי הוא בן אחיו של ר' אריה יהודה הכהן (בנו של ר' אפרים הכהן מאויבן, בעל שו"ת 'שער אפרים'), גיסו של ר' יעקב ז"ק³². והנה ר' אברהם רוויגו מספר, שהוא כבר שמע סגולה זו מרא"י הכהן למעלה משנה קודם לכן, בחול המועד סוכות תמ"ח, כששב רא"י הכהן מירושלים³³: "וכך שמעתי מפיו של כמה"ר יהודה כהן שהוא בדוק ומנוסה"³⁴. נמצאנו למדים שסגולה זו נודעה לר"א רוויגו משני בני משפחה קרובים (רא"י ואחיינו ר' מנחם). תחילה שמעה מרא"י הכהן בשובו מירושלים, ולאחר כשנה הוא שומע שוב את דבר הסגולה מר' מנחם לוריא אשכנזי, אותו הוא מכנה 'שליח מירושלים'. ומאחר שבאירופה (מולדת רא"י הכהן ור"מ לוריא) עדיין לא שמענו בשנים אלו על סגולה זו, ואף באיטליה לא נודעה, שאלמלא כן לא היה ר"א רוויגו (בן איטליה) מביאה בשמם של שני בני אותה משפחה שנקלעו למקומו³⁵, רגליים לדבר שאותו 'אדם גדול' בעל הסגולה היה מצוי בארץ ישראל, ושמא בירושלים, וממנו שמעה רא"י הכהן ור"מ לוריא³⁶.

ר"מ לוריא מסר את הסגולה בשם 'אדם גדול', אך לא נקב בשמו. ומעניין שאף החיד"א (תפ"ד-תקס"ו) - שעשה שנים רבות בארץ ישראל ובאיטליה, בה כבר נודעה הסגולה בשם 'אדם גדול' - מוסר זאת בשם 'גדולי ישראל'. דבריו הובאו בהגהות והוספות ידידו ר' אברהם אלנקאר (תוניס-איטליה, נפ' תקס"ד) לספר 'שרשי השמות' (לר' משה זכות, הרמ"ז): "ואמר הרב הנ"ל [החיד"א], שקיבל מגדולי ישראל,

31 י' זנה, 'עוברים ושבים בביתו של רבי אברהם רוויגו', ספונות, ספר חמישי (ירושלים תשכ"א), עמ' רפז. את הדברים העתיק הרב מא"ז קינסטליכער (לעיל, הערה 29), עמ' צג, והגיהם ע"פ צלום כתה"י.

32 ראה הרב מא"ז קינסטליכער, שם, ובהערה 17.

33 עיל' הרב מא"ז קינסטליכער, שם.

34 י' זנה, שם.

35 ראה בסמוך שר' משה זכות, בן איטליה ורבו של ר"א רוויגו, הכיר את הסגולה, אך ברור שהיא עדיין לא נודעה ברבים והתלמיד לא שמעה מרבו, שאם לא כן לא היה מוסר זאת בשם רא"י הכהן ור"מ לוריא.

36 נקטתי כפשוטו לשונו של ר"א רוויגו, המכנה את ר"מ לוריא וזה שעמו 'שליחים מירושלים'. משמע, שבאו בעצמם מירושלים. אמנם אף לביאורו של הרב מא"ז קינסטליכער (שם, הערה 17): "שבאו בשליחות יושבי ירושלים ולא שהם עצמם באו מירושלים", עדיין מסתבר שמקור הסגולה מירושלים. ששם שמעה רא"י הכהן, וכששב לאירופה מסרה לר"א רוויגו ולאחיינו ר"מ לוריא, והאחרון גילגלה באזני ר"א רוויגו, שכנראה לא ידע שדודו כבר גילה לו סגולה זו.

שהנודר כן³⁷ מובטח לו שלא יארע לו שום נזק בדרך. ושאהר כך מצא כתוב כן בספר אחד³⁸, בשם גדולים. עד כאן קבלתי מהרב הנזכר נר"י³⁹. כמה מפתיע שר' משה זכות (אמסטרדם-מנטובה, ש"ע-תנ"ח), בן מקומו ורבו של ר"א רוויגו, מביא סגולה זו בספרו 'שרשי השמות', ואולם הוא מייחסה לר' יצחק לוריא (האריז"ל; רצ"ד-של"ב):

סדר הלוייה כפי האר"י זלה"ה. בראשונה מניח ידו על המזוזה ואומר קריאת שמע, פרשה ראשונה עד 'ובלכתך בדרך', ואחר כך יסיר ידו והופך פניו כלפי העם ואומר 'לישועתך קויתי השם' שלושים פעמים... אחר כך יאמר בפני כל העדה: הריני נודר שכשאגיע למקום פלוני אומר 'נשמת כל חי', ואפילו ביחיד⁴⁰.

מצד אחד ניתן לומר שרמ"ז שמע את דבר הסגולה מפי תלמידו ר"א רוויגו, ומה שסתם תלמידו - גילה הוא בפירוש, שאותה שמועה שהביאו שליחי ארץ ישראל אינה אלא מסורת מהאריז"ל, והוא-הוא אותו 'אדם גדול'. מצד שני, אם אמנם שמע ר"א רוויגו את שמועת הסגולה בשם אימרה, וכך מסרה לרבו, יש לתמוה הרבה מהי הסיבה שגרמה לו להסתיר את בעל השמועה ברשימת זכרונותיו⁴¹. לסיכום: תחילה נכתבה הסגולה בספרו של רמ"ז בשם האר"י. תלמידו של רמ"ז מביאה בשם 'אדם גדול' כנראה מארץ ישראל, וכעבור עשור הובאה הסגולה בסתם. סמוך לכך נשמע הקול בשם רמב"ן, ושוב היא מיוחסת באותה תקופה לר' העשיל מקראקא. ביני וביני, בין השנים תנ"ז-תע"ב⁴² יוחסה הסגולה, בשגגה או בזדון, לר' יהודה החסיד.

- 37 כוונתו לסגולתינו המצויה בגוף הספר 'שרשי השמות' (עי' להלן בסמוך), שעליה סובבת הוספת ר"א אלנקאר.
- 38 שמא הוא-הוא 'חמדת ימים'. שכבר מצאנו כמה פעמים לחיד"א שהשתמש בו בלא להזכיר את שמו, ולכל היותר הזכירו ברמיזה בלבד, בגלל לעז השבתאות שיצא עליו. ראה: הרב י"ח סופר, 'על ספרים וסופרים' (ב'), ישרון, כ (ניסן תשס"ח), עמ' תרעז-תרעח, סי' מג [=הנ"ל], 'על ספרים וסופרים', מקבציאל, חוברת לד (ניסן תשס"ח), עמ' תקכד-תקכה, סי' ב]. והשווה: הרב ר' עמאר, מנהגי החיד"א, חלק יו"ד ח"א, סי' ו סעיף ה, ירושלים תשס"ב, עמ' מז טו"א.
- 39 ר' משה זכות, שרשי השמות, אות ט, סימן ב, סעיף ד, ירושלים תשנ"ט, עמ' רעת. 'הרב הנזכר נר"י' הוא החיד"א, הנזכר שם במפורש, סוף סעיף ג.
- 40 שרשי השמות, שם. יש לציין שספר זה לא יצא כדמותו וכתבניתו מידי רמ"ז, כי ר' אברהם אלנקאר ערכו בין השנים תקמ"ד-תקס"ד מתוך כמה כתבים של רמ"ז ושל חכמים אחרים, והוסיף דברים אחדים מדעתו, באופן שאי אפשר לדעת בכל דבר מיהו בעל השמועה.
- 41 ועוד זאת, בלשונו של ר"א רוויגו יש שינויים בפרטי הסגולה, ויש לעיין טובא אם מאותו מקור יצאו הדברים.
- 42 תנ"ז היא שנת הדפסת 'דרך ישרה', ממנו לקחה עורך 'חמדת ימים'. ושנת תע"ב היא הגבול התחתון לכתיבת 'חמדת ימים', עי' לעיל הערה 12.

הצלע השנייה של סגולת 'נשמת', זו המייחסת את הסגולה לכל צרה שלא תבוא, שזכתה בשנים האחרונות לפרסום גדול⁴³, הובאה אצל ר' אליעזר פאפו (בוסניה, תקמ"ו-תקפ"ח) בספרו 'חסד לאלפים': "קבלה בידינו מר"י החסיד⁴⁴, ששבח 'נשמת כל חי' מסוגל על כל צרה, לקבל האדם על עצמו שכשיהיה ניצול ממנה לומר 'נשמת כל חי' בתודה וקול זמרה בפני עשרה. ובו נצולו רבים"⁴⁵.

למרות שר' אליעזר פאפו אינו המקור הראשון ל'קבלה' זו – הוא אחד הגורמים לתפוצתה, כי רבים העתיקוה מספרו, אם ממנו עצמו ואם ממעתיקיו, כגון: ר' יעקב חיים סופר (בגדד-ירושלים, תרכ"ז-תרס"ד) בעל 'כף החיים'⁴⁶, ור' יוסף חיים מבבל

43 סגולה זו שגורה היתה בפי ר' יעקב ישראל קניבסקי, בעל 'קהלות יעקב' (תרנ"ט-תשמ"ה). כך מספר תלמידו ר"א הורביץ: "[בשנת] תש"מ, בעת שלקחו לבית החולים את נכדו של מו"ר שהיתה מסוכנת גדולה, ומו"ר צוק"ל היה נוכח שם, ואמר לכל הנמצאים שם שיקבלו עליהם להגיד 'נשמת' כשתחזור בריאה מבית החולים. וכן לזוגתי ע"ה, כשהקשתה בלידתה את בתי שתחי' לאוי"ט, והיתה בסכנה, אמר מו"ר שתקבל על עצמה כשתלד כשורה ולד בריא שתגיד עד פסח 'נשמת' בכל יום (איני זוכר בדיוק, אם אמר עד פסח, או שתגיד במשך חצי שנה, כל יום). פעם מישוהו ממשפחתי חלם חלום לא טוב, ונשנה, וחשש מאד מהחלום, כמדומה, מפני שהיה גם חולה. ואמר מו"ר, שיקבל עליו אם יחיה עד פסח (עד אז היה בערך חצי שנה), שיגיד בפסח 'נשמת'. בכל צרה, ל"ע, מו"ר אומר לקבל בלי-נדר לומר 'נשמת' כשינצלו ממנו" (ארחות רבנו, ח"א, פרק 'תפלה על חולים', סי' ד-ז, בני-ברק תש"נ, עמ' שלד; הסוגריים במקור). ובהמשך הוסיף: "ואמר לי מו"ר, שמועיל קבלת אמירת 'נשמת' בלי נדר, עבור אחד מבני ביתו שהוא בצרה, להצלתו" (שם, הוספות לחלק א, עמ' מו). וכנראה אליו התכוון הרב יצחק זילברשטיין, תורת היולדת, פרק טו, סוף הערה ד, בני-ברק תשמ"ג, עמ' צו: "ואחד מגדולי הדור שליט"א מיעץ לכל יולדת, שטרם לידתה תקבל עליה, בלי נדר, שכשתלד בשלום תאמר את כל 'נשמת', עד 'ברוך אתה ה' שבישתבח'".

44 כך בדפוס ראשון. במהדורה החדשה (על' הערה הבאה) פתחו את ראשי התבות: "מרבי יהודה החסיד".

45 חסד לאלפים, או"ח, סי' רפא, ס"ק ד, שאלוניקי תר"א, דף קסז ע"א; מהדורת י' קשאני, ירושלים תשס"ה, עמ' שסב. הספר יצא לאור לראשונה בשאלוניקי תר"א על-ידי בנו, ר' יהודה, שהתגורר בירושלים באותה עת, והלה הוסיף ענייני הלכה ומנהג חדשים שנדפסו באות שונה.

46 כף החיים, או"ח, סי' רפא, ס"ק ח, ירושלים תרס"ה, דף סה ע"ג: "קבלה בידינו מר"י החסיד, ששבח 'נשמת כל חי' מסוגל על כל צרה שלא תבוא, לקבל האדם על עצמו, שכשיהיה ניצול ממנה לומר 'נשמת כל חי' בתודה וקול זמרה בפני עשרה, ובו נצולו רבים. חס"ל, שם" [כוונתו ל'חס"ל אות ד', שציין כמה שורות קודם, והוא 'חסד לאלפים'. כיום מקובל לפתור ראשי תבות אלו 'חסד לאברהם' ולכן נשתבשו רבים והחליפו בו. כך למשל ציטט הרב יוסף גינצבורג 'תפילת נשמת כל חי', זכור לאברהם, תשנ"ט, עמ' קכד) מבן איש חי (על' בסמוך), והוסיף בסוגריים מרובעים: "במקור, חסד לאברהם, מוסיף: 'בתודה וקול זמרה בפני עשרה, ובו נצולו רבים'". ככל הנראה הוא ראה את המצויין ב'כף החיים': חס"ל, וסבר שפתרונו: חסד לאברהם. גם ר' אפרים גרינבלט (שו"ת רבבות אפרים, או"ח, ח"ב, סי' קא, טענסי תשל"ח, עמ' קסו סוט"א), הדן במי שלא אמר 'נשמת' בשבת, כותב בין היתר: "מכל מקום,

(בגדד, תקצ"ד-תרס"ט) בעל 'בן איש חי'⁴⁷. אולם המקור הראשון לסגולה זו⁴⁸ נמצא בספר 'חמדת ימים', שנכתב בין השנים תל"א-תע"ב ונדפס לראשונה בעילום שם מחברו בשנים תצ"א-תצ"ב באזמיר, ועל אף היותו חשוד בשבתאות ושנוי במחלוקת זכה לתפוצה גדולה מאוד. כך נאמר בו:

ובעוזו זכו אנשי השם להשיג דב'ר נבואי בפייהם ע"י היחודים והכוונות בשפר תקון 'נשמת כל חי', ככתובים אצלנו באורך בס'פר חמד'ה גנוז'ה⁴⁹ בשער הייחוד. וקבלה בידינו מאת ה"ר החסיד ע"ה, שגם הוא מסוגל על כל צרה שלא תבא, לקבל האדם על עצמו, שכשיהא ניצל ממנה לומר 'נשמת כל חי' בתודה ובקול' זמרה בפני עשרה. ובו נפוצו ונצולו רבים. והוא בדוק ומנוסה אצלי⁵⁰.

אם רוצה הרשות בידו לאומרו אחר תפלת שמונה-עשרה, כי כתב בספר חסד לאברהם, א"ד (=אות ד), קבלה בידינו מר"י החסיד, ששבח 'נשמת כל חי' מסוגל על כל צרה שלא תבא, לקבל האדם על עצמו כשינצל ממנה לומר 'נשמת כל חי' בתודה וכל (וצ"ל: וקול!) זמרה בפני עשרה, ובו נצולו רבים. עכ"ל". הוא כותב 'עכ"ל' למרות שברור כי לא ציטטו מתוך ספר 'חסד לאברהם' [...].

ר' יעקב חיים סופר מזכיר סגולה זו גם כעצה לאדם שראה קרי ביום הכפורים, שעליו נאמר "ידאג כל השנה כולה" ממיתה (עי' יומא פח סע"א). וזו לשונו: "אכתוב גם אני הדל, מה שנראה לי בס"ד. והוא, כי פשוט כי באותו היום יחזור בתשובה שלימא על חטא שבא לידו. ובמוצאי יום הכפורים יטבול תיכף, אם אפשר, ויעשה פדיון כמנין אותיות שמו, ויתן לעניים יראי שמים. ויקבל עליו בפני עשרה, כי בתשלום השנה ההיא יאמר 'נשמת כל חי' בפני עשרה..." (כף החיים, אור"ח, סי' תרטו, ס"ק יא, ירושלים תרצ"ג, דף נה ע"א). וכשם שר"ח סופר השתמש בסגולה זו כדי להנצל מצרה סגולית, כך גם נהג ר"י קניבסקי, עי' לעיל הערה 43.

47 בן איש חי, שנה ב, פרשת תולדות, אות ג, ירושלים חש"ד [דפ"ר: ירושלים תרנ"ח], עמ' נה: "שבח זה ד'נשמת כל חי' הוא יקר ומעולה מאד, וצריך לאומרו בנעימה. והוא מסוגל על כל צרה שאדם עומד בה, שידור נדר לומר אחר הצלתו מהצרה שבח זה של 'נשמת כל חי' ויועיל לו, וכמ"ש בשם ר"י החסיד ז"ל..."

48 כוונתי להתחייבות לומר 'נשמת' דוקא לאחר שינצל מהצרה. כי גרעין הסגולה, להתחייב בהודיה להקב"ה כשינצל מן הצרה, נזכר במקורות קדומים יותר. והארכתי בכך במאמר מיוחד שבכתובים.

49 ככל הידוע לא נדפס ספר זה מעולם, ויש לחוש שאינו אלא פרי דמיונו של המחבר, המזכיר את הספר כמה וכמה פעמים בספרו. ראה: א' יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשל"ד, עמ' 46.

50 חמדת ימים, ח"א (לשבת ולראש חודש), שבת, פרק יא, אזמיר תצ"ב, דף קז סע"ג-רע"ה; במהדורת ויניציאה תקכ"ג [היא המהדורה הקריאה ביותר], ח"א, דף ע רע"ב (מהדורה זו היא מהדורה השביעית, למרות שבשער נכתב: "נדפס פעם שלישית": ראה: א' יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשל"ד, עמ' 91). כקוריוו אציין, שבמהדורה החמישית של 'חמדת ימים', ליוורנו תקכ"ב-תקכ"ד, יוחסה הסגולה בטעות לאריז"ל!): "וקבלה בידינו מאת הארי החסיד ע"ה, שגם הוא מסוגל על כל צרה שלא תבא..." (חמדת ימים, ח"א [לשבת קודש], פרק יא, ליוורנו תקכ"ב, דף צא סע"ב). וברור שאין בה כדי ללמד על הנוסח האמיתי בניגוד להוצאה הראשונה של הספר, המייחסת את הסגולה לר"י החסיד. מה עוד שמעולם אין

ממנו העתיק המו"ל ר' אברהם חאיון בהוספותיו לספר 'שלמי חגיגה' לר' ישראל יעקב אלגאזי (אזמיר-ירושלים, ת"מ-תקט"ז)⁵¹, ומן המעתיק בא והעתיק ר' חיים פאלאג'י (אזמיר, תקמ"ח-תרכ"ח)⁵². גם ר' יהודה עייאש (אלג'יר-א"י, תס"ה-תקכ"א) העתיק סגולה זו לחבורו 'מטה יהודה'⁵³ מתוך 'חמדת ימים', וכך גם ר' יהודה עלי

המחבר מכנה את האריז"ל בתואר 'חסיד', אלא לרוב כ'רבינו הקדוש', ולפעמים: 'רבינו', 'מורינו', 'מוריניו הקדוש', 'רבינו אור המופלא', 'אור המופלא', 'איש האלהים', 'מרן איש האלהים נורא מאד', 'מרן האלהי', 'מרן הקדוש', 'הרב', 'הרב הקדוש'. ואין ספק זה נותן את התואר 'חסיד' אלא לר' בחיי אבן-פקודה (בעל 'חובות הלבבות', ר' יהודה החסיד, ר' יונה גירונדי (בעל 'שערי תשובה'), ר' יוסף יעבץ, ר' אליהו דירידאש (בעל 'ראשית חכמה'), ר' משה אבן-מכיר (בעל 'סדר היום'), ר' אברהם הלוי ברוכים, ר' שלמה אלקבץ, ר' משה דיקוריאלי, ר' מנחם דיילונזאנו, רמ"ע מפאנו, ר' אברהם אזולאי (בעל 'חסד לאברהם'), ור' חיים הכהן (פרטים אלו העליתי מתוכנת 'התקליטור התורני', גרסה 13, 2007). ראוי להדגיש טעות זו, למרות שאין בה ממש, שמא יבואו מחפשי החידושים למיניהם ויודיעו בקול תרועה: 'סגולה גדולה מהאריז"ל'...

51 שלמי חגיגה, תפלת שחרית, שאלוניקי תק"נ, דף רג ע"ב; ירושלים תשנ"ח, עמ' לב: "...וכך כתב בספר חמדת ימים, פ"א... וקבלה בידניו מאת הר"י החסיד ע"ה, שגם הוא מסוגל על כל צרה שלא תבא לקבל האדם על עצמו...". וכל דבריו שם מצויים בחמדת ימים, ח"א (לשבת), פרק יא, ויניציאה תקכ"ג, דף ע"א-ע"ב. פסקא זו היא מהוספותיו של ר' אברהם חאיון שנדפסו בסוגריים עגולים, ובמהדורה החדשה (ירושלים תשנ"ח) נדפסו בגופן שונה (על שלמי צבור, ירושלים תשנ"ח, מבוא, עמ' 11). חשוב לציין, שר' ישראל יעקב אלגאזי הוא סידר והביא לבית הדפוס את ספר 'חמדת ימים' (ויש אומרים שהוא **חיברו**, על פוגל [לעיל, הערה 12], עמ' 416, הערה 197; וזו גם דעתו של ידידי רש"א תפילינסקי, העוסק רבות בחקר הספר). הוא אומר, הוא הכיר את הספר היטב, ולמרות זאת לא הביא את הדברים בספרו והניחם לר"א חאיון.

52 ר' חיים פאלאג'י, חיים לראש, אזמיר תרי"ב, ספירת דפים שניה, דף ק סע"ב - קא ע"א: "וראה נא מפלאות תמים דעים דנתקן בשבח הזה [=נשמת כל חי] לומר כלשון הזה 'פודה ומציל ועונה ומרחם בכל עת צרה וצוקה', ומצד עצמו לשם שבח הוא, גם כן סגולה נפלאה, כי ממנו תוצאות חיים, דריוו והצלה יעמוד ליהודים, כדכתב בספר 'חמדת ימים' והרב 'שלמי חגיגה' דנ"ד ע"ב... וזה לשונו: וקבלה בידניו מאת ר"י החסיד ז"ל, שגם הוא מסוגל על כל צרה שלא תבא...". ומכך שאינו מצוין מספר דף בספר 'חמדת ימים', או למצער מספר פרק וכדומה, כהרגלו, נראה שר"ח פאלאג'י ראה פסקא זו ב'שלמי חגיגה' בלבד, ובגלל ששם צוין שהמקור הוא 'חמדת ימים', הוסיף וציין. ר' חיים פאלאג'י מביא סגולה זו, בקצרה, בספר אחר, ומלשונו שם לא ברור מהיכן העתיקה. ראה ספרו עתרת החיים, סי' נב, סעיף ו-ז, בני-ברק חש"ד, עמ' שכח: "על כל צרה שלא תבוא... גם יקבל עליו לומר 'נשמת כל חי' וההלל בעשרה, כשהשם יצילהו מהצרה" [אמנם, כאן נוסף שיש לקבל על עצמו גם את אמירת ההלל, דבר שליתא בספרו 'חיים לראש'; והארכתי בענין במאמרי שבכתובים אודות אמירת 'סדר הלל הגדול' בהצלה מצרה וביום הושענא רבה. ולעת עתה השווה לדברי ר' רפאל אוחנא בשם 'ספר אחד כת"י', שהובאו להלן, הערה 56].

53 ראה: מטה יהודה, ח"א, או"ח, ר"ס רפא, ליוורנו תקמ"ג, דף עד ע"א; ירושלים תשנ"ז, עמ' קפב טו"ב.

בספרו 'קמח סלת' (הדפיסו בשנת תקנ"ח)⁵⁴ ור' יחיא ב"ר יוסף צאלח (תימן תע"ה-תקס"ה) בפירושו 'עץ חיים'⁵⁵, ומהם נפוצה הסגולה ברבים⁵⁶.
יתכן שגם המחברים והמאספים שראו את הסגולה במקורה, היינו בספר 'חמדת ימים' שהיתה לו תפוצה והשפעה גדולה במיוחד בין חכמי עדות המזרח באירופה⁵⁷,

54 ר' יהודה עלי, קמח סלת, דיני תפלת שבת, שאלוניקי תקנ"ח, דף עב ע"ד: "אמירת 'נשמת כל חי' וכו' הוא מסוגל על כל צרה שלא תבוא, לקבל האדם על עצמו, שכשיצא מן הצרה וניצול ממנה לומר 'נשמת כל חי' בתודה וקול זמרה בפני עשרה. ובו ניצולו רבים, והוא בדוק ומנוסה אצל. כ"כ הר"ר יהודה החסיד ז"ל".

55 ראה: תכלאל כמנהג כל קהלות הקדש תימן יע"א עם ספר עץ חיים, ח"א, ירושלים תרנ"ד, פירוש 'נשמת', דף קל ע"ב.

56 מ'מטה יהודה' העתיק ר' אברהם כלפון (לוב-א"י, תצ"ה-תק"פ), לקט הקציר, סי' כ (הלכות שבת), סעיף עו, חמ"ד תשנ"ב, עמ' רכז: "קבלה מר"י החסיד ז"ל, שהוא מסוגל על כל צרה שלא תבוא, [ש]יקבל עליו האדם, כשיהיה ניצול ממנה יאמר 'נשמת' בתודה וקול זמרה בפני עשרה וכו', ובו ניצולו רבים. והוא בדוק ומנוסה. כן כתב מהר"י עייאש ז"ל, ב'מטה יהודה', סימן רפא". למקור זה הפנני ידידי הרב אליעזר יהודה בראדט, וייש"כ. מ'קמח סלת' העתיק ר' אברהם חי מוסאפא בפירושו תהלה לדוד על תהלים, ליוורנו תרכ"ז, דף קעו ע"ב, סי' יט: "סגולה להנצל מן הצרה. יקבל עליו, דאחר אשר ינצל מן הצרה אשר נמצא בה לומר 'נשמת כל חי' בתודה וקול זמרה, בשפה ברורה ובנעימה קדושה, בפני עשרה אנשים. ובה ניצולו רבים, והוא בדוק ומנוסה. כך כתב בספר קמח סלת משם רבינו יהודה החסיד זצוק"ל". וממנו העתיק ר' שמואל אשר לונסקי מוילנא בקונטרסו חיים שאל, "בו יבואר חמישים מעלות מלמוד מזמורי תהלים, מלוקטים מש"ס ומדרשים ומזמור"ק ומספרי צדיקים וכו' אשר העתקתם... מספר [תהילים עם פירוש] תהלה לדוד [י], אשר חבר אחד מרבני ירושלים... אברהם חי מוסאפא [א] ס"ט", ווילנא תרס"ט. מקונטרס 'חיים שאל' עברו אותם 'מעלות מלמוד מזמורי תהלים', בשינויים והוספת "איהו עניינים מספרים אחרים" לספר נורא תהלות [תהלים עם ביאור ותרגום ערבי], ח"א, ג'רבא תרפ"ה, כקונטרס נפרד בן טו דף. ונדפס שוב בתהלים, ג'רבה תרפ"ו. ספר 'קמח סלת' שימש כמקור למחברים נוספים, כמו: ר' יהושע יונתן רובינשטיין, זכרון יעקב יוסף, מערכת נ, ירושלים תר"צ, דף צ ע"ב. וכתב ר' רפאל אוחנא בספרו מראה הילדים, מערכת צ, סעיף צ, ערך 'צרה', דף צב ע"ב: "להנצל מן כל צרה ועקתה, יקבל עליו, דאחר שינצל מן הצרה אשר שרוי בתוכה יאמר 'נשמת כל חי', כולו, בתודה וקול זמרה בפני עשרה אנשים. והיא סגולה בדוקה ומנוסית. הרב 'קמח סולת' משם ר"י החסיד. 'האח נפשנו' [ואולם, ראה לעיל, הערה 24, שדברי ר"א חמוי בספרו 'האח נפשנו' נסובים רק ליוצא לדרך ולא על סגולה זו. אגב, המשך דברי ר' רפאל אוחנא שם מעניינים מאוד: 'ובספר אחר כת'י מצאתי כתוב, וזה לשונו: חולה אשר יכביד עליו חוליו, אם הוא בדעתו מיושבת עליו, יאמר בפני ג' בני אדם בזה הנוסח: הרי אני מקבל עלי כשאקום מחוליי זה, כאשר אצל פעם ראשונה לבית הכנסת או לבית המדרש או לכותל מערבי וכיוצא, אומר ההלל הגדול בפני עשרה בני אדם. והיה מעשה באחד חולה, שחכמי הרופאים אמרו אין לו תקנה, ועשה כך ונתרפא". והשוה לעיל, סוף הערה 52].

57 כדי להמחיש את רוב השפעתו של הספר, אציין כדוגמא, שהמקור הראשון למקובל בדורות האחרונים שב-ל"ג בעומר נפטר רשב"י, הוא ספר 'חמדת ימים'. ראה: י' מונדשיין, 'הספר חמדת ימים וגדולי החסידות', היכל הבעש"ט, גליון ז (תמוז תשס"ט), עמ' קסו-קסז.

חששו מלהביא את הדברים בשמו מחמת לעז השבתאות שיצא עליו⁵⁸. ואולם חשוב להדגיש, כי בשונה מהסגולה הראשונה (המכוונת רק ליוצא לדרך) עדיין לא מצאנו מקור קדום יותר לסגולה זו⁵⁹, ולפיכך יתכן שסגולה זו שייכת לחלק המזערי ב'חמדת

58 כד, לדוגמא, כותב ר' דוד פארדו (בלקנים-א"י, תע"ח-תק"נ), מכתם לדוד, או"ח, סי' יג, שאלוניקי תקל"ב, דף כד ע"ד: "וסדר 'נשמת' זה... ולואי דלימריה כוליה יומא. תנע, שכן **נמצא כתוב**, למי שהוא בעת צרה שידור שכשיצלנו הש"י לומר סדר 'נשמת כל חי'". וכך גם נאמר בשם ר' ברוך פנחס רבינוביץ מסקאליע (תרל"ד-תר"פ): "אאמו"ר ז"ל [=הוא רב"פ רבינוביץ, הנ"ל] היה אומר, שאמירת 'נשמת כל חי' הוא ענין גדול ומסוגל להצלה ולישועה. ואמר, מי שהוא בעת צרה או נצרך לישועה או הולך בדרך, יקבל עליו כשיעזור לו השם שינצל מן הצרה יתן שבח והודיה לאל חי ויאמר 'נשמת כל חי'. והוא סגולה גדולה לישועה" (ור' ברוך פנחס רבינוביץ, זרע ברוך, חלק 'נוסחאות ומנהגים של אאמו"ר הרב בעל המחבר ז"ל', פלורידה תשי"ט, דף לט סע"א-רע"ב). ובדור האחרון כותב הרב אברהם הכהן, ארץ נושבת, ירושלים תשכ"ה, עמ' נ (תקנות וענינים לחולה', סעיף ח): "קבל עליו קבלה גמורה, שאם יתרפא יקרא בנעימה 'נשמת כל חי', בלי חתימת שם ומלכות שבסוף 'ישתבח', וכן 'הלל הגדול' לפני עשרה בבית הכנסת...". המחבר אינו מציין מקורו. אבל כנראה העתיק מספרו של ר"ח פאלאג'י, 'ערת החיים', כי שם נזכר שהחולה יתחייב לומר גם 'הלל הגדול' (ועי' לעיל, הערה 52), דבר שליתא ב'חמדת ימים'.

59 רבות עמלתי בבדיקת קבצי סגולות שנדפסו עד שנת תצ"ב, שנת הדפסת ח"א מ'חמדת ימים', ולא מצאתי בהם סגולה זו. ולמרות ש'חמדת ימים' נסתיימה כתיבתו לכל המאוחר בשנת תע"ז (ועי' לעיל, הערה 12), עדיין חששתי שמא הוסיף בו המהדיר (ר' ישראל יעקב אלגאזי; עי' לעיל הערה 51) אי-אלו פסקאות, שבאחת מהן נכללה הסגולה המדוברת. ואלו הספרים הידועים לי שנדפסו קודם שנה זו ובדקתים (רשמתיים כסדר הוצאתם): שמוש תהלים, סביניוטה ש"ב (השתמשתי במהדורת קראקא ת"ה); ר' יהודה אלהריזי, רפואת הגוויה, פירדא ש"ב (דף 6 ע"א - 8 ע"ב): "סגולות מאבן עזרא זל" וסגולות אחרות; ר' שלמה אברוורגא, שבט יהודה, סביניוטה ש"ז (בדף האחרון נדפסו סגולות שונות); ר' יהודה אריה דימדינה, סוד ישרים, ויניציאה שנ"ה; ר' יעקב נפתלי ב"ר יהודה ליב, דרך הישר, קראקא ת"ו (נדפס, בשינוי סדרו הפנימי, בשם 'דרך הישר עובר אורח', ברלין ת"ס. מאוחר יותר נדפסו כמה הוצאות (עם הוספות שונות) בשם 'עובר אורח' בלבד; ר' נתן נטע האנובר, שערי ציון, פראג תכ"ב, ובמהדורה שניה, עם הוספות, אמשטרדם תל"א (בזו השתמשתי); תפילות הדרך ('סגולה') נפלאות... השייכים למי שיוצא על הדרך, והם מקובלים מבעלי הקבלה... ויש בתוכה דברים בודקים ומנוסים... לכל מי שיעשו אותם בכוונה..." (וילמרש דארף תל"ו); ר' שבתי בס, מסכת דרך ארץ, אמשטרדם ת"מ (במיוחד בדפים ד ע"ב-יב ע"ב); ר' צבי הירש חוטש, דרך ישרה, פירדא תנ"ה; ר' יחיאל מיכל עפשטיין, קיצור שני לוחות הברית, פירדא תנ"ג (מהדורה שניה עם הוספות: פירדא תנ"ו. השתמשתי במהדורת ירושלים חש"ד); ר' משה יקותיאל קויפמן כ"ץ, שלחן ערוך עם פירוש חקי חיים, ברלין ת"ס (מדף קפח ואילך תפילות וסגולות שונות, חלקן מר' ישראל שמואל קליווארי, מחבר 'שמח ישראל' על שו"ע מתוך ההוצאה הראשונה (קראקא שפ"ו), בשינויים), וחלקן תוספת של רמ"ק כ"ץ; לפני מונחת מהדורת סדילקאב תקצ"א, בו נמצאות הסגולות בדף קכ ע"ב ואילך); ר' בנימין בינש ב"ר יהודה ליב הכהן, שם טוב קטן, זולצבאד תס"ו; ר' חיים ליפשיץ, דרך חיים, זולצבאד תס"ג (חלק מהסגולות נלקטו מתוכו ונדפסו ב'סגולות רפואות', חשמו"ד); ר' זכריה סימנר, ספר זכירה, המבורג תס"ט; ר' בנימין בינש ב"ר יהודה ליב

ימים' שהיא תורתו המקורית של המחבר, או שגם סגולה זו מועתקת ממקור כלשהו שנעלם מעינינו.

ייחוס הסגולות לר' יהודה החסיד

שתי סגולות דומות ניצבות לפנינו, שהדמיון המרכזי ביניהן הוא ההתחייבות לומר 'נשמת כל חי, ושתיהן יוחסו לר' יהודה החסיד בידי מחבר אחד בלבד - בעל 'חמדת ימים'. ההבדל העיקרי ביניהן הוא שהראשונה (ליוצא לדרך) נזכרת במקורות קדומים יותר (אך אינה מיוחסת בהם לריה"ח), ואת השניה (לכל צרה) לא מצאנו במקור קדום. והנה, גם אם נקבל את דברי 'חמדת ימים' כהוויתם וללא פקפוק, ונסכים שאכן שתי סגולות אלו יצאו מידי ר' יהודה החסיד, עלינו לתת את הדעת כיצד עברו כחמש מאות שנה מפטירת ריה"ח עד שהסגולות הופיעו לראשונה אצל בעל 'חמדת ימים'; וכי רוח הקודש הופיעה בבית מדרשו? הלא אין רמז וזכר לסגולות אלו בספריהם הרבים של חסידי אשכנז, שרבים מהם עוסקים בפרשנות התפילה והפיוט⁶⁰, מקום מתאים לאזכור סגולות אלו שמרכיבן העיקרי הוא פרק תפילה. יותר תמוהה העובדה שדוקא מחיבור **ספרדי** יצאה הבשורה בשם ר' יהודה החסיד **האשכנזי**. ואכן, אחד ממחברי דורנו, הרב יהודה ליב קלירס, שת לבו לבעיתיות זו:

דברים אלו של רבי יהודה החסיד אינם נמצאים בספרי ר' יהודה החסיד אשר בידינו עתה, וכן לא בשאר ספרי חסידי אשכנז, ולא בספרי תלמידיו ה'רוקח' וה'אור זרוע'. וכבר הארכנו במקום אחר על מסורת מיוחדת בענייני

הכהן, אמתחת בנימן, ווילהרמרש דארף תע"ו; תולדות אדם, זאלקווי ת"פ; ר' יעקב פסח ב"ר יצחק מזולקווא, זבח פסח, זאלקווא תפ"ב; ספר יראה (פירוש מאמרי זוהר, סגולות והנהגות ישרות...) ברלין תפ"ד, דף לג-לו: "ספר סגולות והנהגות ישרות לתורה ולעבודת י"י וליראתו... הובא מחדש לדפוס"; מפעלות אלקים, זאלקווי תפ"ה (השתמשתי במהדורת יוהניסבורג תרי"ח); אורים ותומים, דיהרן פארט תפ"ח.

60 כגון: פירושי סדור התפילה לרוקח, מהדורת מ' הרשלה, ירושלים תשנ"ב (פירושי להושענות נדפסו בשתי מהדורות, שיש בזו מה שאין בזו: טעמי וסודות התפילות להושענות ופיוטי שמחת תורה לרוקח, מהדורת ר"י רוזנפלד, ברוקלין תשס"ב; הרב מ"ל קצנלנבוג, 'פירוש הושענות לרבי אלעזר מגרמיזא', ספר זכרון להגאון רבי שילה רפאל, ירושלים תשנ"ח, עמ' כג-ע); סידור רבינו שלמה מגרמיזא וסדור חסידי אשכנז, מהדורת מ' הרשלה, ירושלים תשל"ב; ערוגת הבושם, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג. וניתן לצרף לרשימה גם את סידור ר' הירץ ש"צ, מהדורת ר"י קלוגמאנן, בני ברק תשס"ה-תשס"ו [במהדורה הראשונה, טיהינגן ש"כ, נכתב בשער: 'סידור מלאה הארץ דעה', משום שהשתמש בפירושיהם של חסידי אשכנז לתפילה. ואף שכתבים רבים מבית מדרשם עדיין טמונים בכתביד, אולם זכינו בדור האחרון שחלק נכבד מהם ראה אור, ועל רבים אחרים עברתי בכת"י, ולפיכך קשה להאמין אם יתכן שבדיוק מסורת זו נשארה באחד מכתביהיד, ביחוד שמרבית החיבורים העוסקים בפרשנות הפיוט והתפילה ראו אור.

תפילה וכוונותיה הנמצאות בידי חכמי ספרד משמם של חסידי אשכנז, כמו בספרי רבינו בחיי, בספרי הרקאנטי ועוד, ואינה ידועה לבני אשכנז עצמם⁶¹.

למיטב הכרתי, קביעתו של הרב קלירס "על מסורת מיוחדת בעניני תפילה..." אינה נכונה⁶². דבריו בנושא ("וכבר הארכנו במקום אחר") ככל הנראה עדיין לא פורסמו, ואני מסופק אם ביכולתו ליישב את התמיהות דלעיל. אני גם תמה איך עלה בדעתו להשוות את המובאות מחסידות אשכנז שבספרי חכמי ספרד הסמוכים לזמנו של ר' יהודה החסיד - למובאות שבחיבורים ספרדים מאוחרים, שההפרש ביניהם הוא כארבע מאות שנה⁶³.

61 הרב י"ל קלירס, יומא דנשמתא: מתורתם של ראשונים ואחרונים על... נשמת כל חי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 19-20 [תמיחני עליו, שלמרות שייחד חוברת ל'נשמת כל חי', על כל ענייניה, כמעט ולא דן בשתי הסוגיות האמורות ובמקורותיהן, והסתפק בהזכרת הסגולה השניה וכמקורה את 'כף החיים' בלבד]. במהדורה בתרא של מחברתו [נשמת כל חי: מעמדה של תפילת נשמת כל חי בהיכל התפילה', המעין, שנה לו, חוברת ג [ניסן תשנ"ו], עמ' 6], נכתבו הדברים בשינויים: "דברים אלו של רבי יהודה החסיד, עד כמה שידוע לי, אינו נמצא בספרי רבי יהודה החסיד אשר בידינו עתה, לא בספר חסידים ולא בפירושו על התורה, וכן לא מצאתי בשאר ספרי חסידי אשכנז..."

62 לדעתי, כל דברי הרב קלירס בענין זה אינם עומדים במבחן המקורות. רוב המסורות מ' יהודה החסיד המופיעות בפתאומיות אצל חכמי ספרד המאוחרים - אכן לאו ר' יהודה החסיד חתים עליהן, והייחוס אליו הוא בזדון או בשגגה, כשם שמקורות מאוחרים מייחסים לרמב"ן סגולות שונות ומשוונות שלא נמצא זכרן במקורות קדומים. ואין כאן המקום לדון בכך, והמשכיל ידום. יסודה של קביעת רי"ל קלירס נופל אחרי שרוב רובן של המסורות בשם ריה"ח וחסידי אשכנז שהובאו בספרי ר' מנחם רקנאטי ורבינו בחיי - מצאתין בכתביהם שהגיעו לידינו, ולשם כך כתבתי מאמר מיוחד בשם 'מקורות לתורת חסידי אשכנז שבספרי רקנאטי ורבינו בחיי', האמור לראות אור בקרוב באחד מגליונות 'המעין'.

63 שנות לידתו ופטירתו של ר' בחיי נ' חלאווה אינן ידועות. אנו יודעים שבשנת ה'נ"א עסק בפירושו על התורה, וניתן לשער שנפטר לא יאוחר משנת ה'פ'. גם שנות חייו ר' מנחם רקנאטי אינם ידועים במדויק. לאחת הדעות, הוא נולד סביבות שנת ה'ל' ונפטר בשנת ה'ע' לערך (ראה: מ' אידל, ר' מנחם רקנאטי המקובל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 55-80; מ' בית-אריה, 'זהותו של המקובל מנחם רקנאטי', תרביץ, סז [תשנח], עמ' 573-577). ויש המאחרים מעט את זמנו, לבין השנים ה'כ'-ק"ה (ראה: י"מ תא-שמע, 'דברים על הסמ"ג, על קיצור הסמ"ג ועל ספרות הקיצורים', בתוך: י' הורוביץ [מהדיר], קיצור ספר מצוות גדול [לר' אברהם בר' אפרים], ירושלים תשס"ה, עמ' 19, הערה 17; ש' עמנואל, 'פסקי ר' מנחם מרקנטי', שנתון המשפט העברי, כרך כה [תשס"ח], עמ' 166-168, נספח א). לדעת י' דן, כבר בסוף המאה ה'ג' (=ה'ס') חדלה תורת הסוד של חסידי אשכנז להתקיים כחטיבה מיוחדת, אולם עורכי קבצים למיניהם עשו שימוש רב בספרותם. ראה מאמרו 'גורלה ההיסטורי של תורת הסוד של חסידי אשכנז', בתוך: א"א אורבך ואחרים (עורכים), מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ז, עמ' פז-צט. אך באמת יש לאחר זאת בדור אחד או שניים, ראה: מ' אידל, שם, עמ' 116, עמ' 253, הערה 206. ולשתי הדעות, ובמיוחד לדעה האחרונה, ברור שאין להשוות את ר"מ רקנאטי ור' בחיי למחברים מאוחרים מבני ספרד.

נתעלמה ממני הסיבה שהביאה את בעל 'חמדת ימים' לייחס גם את הסגולה השניה (המיועדת לכל צרה) לר' יהודה החסיד. לגבי סגולה זו אי אפשר לומר שהייחוס נובע מטעות בהעתקה⁶⁴, כי כאמור לא מצאנו לה כל מקור קדום, אך מסתבר שאחרי שייחס את הסגולה הראשונה לר' יהודה החסיד נגרר אחר טעותו, וייחס לו גם את הסגולה השניה הדומה לה. כמובן שאין לטרוח אחר מקורותיו של בעל 'חמדת ימים', אחרי שידוע שלא חשש מלסלף דברים בשרירות לב ולשנות את שמות בעלי שמועותיו באורח קבע; מעתה, מה ימנע מבעדו מלייחס דבר שבדה מליבו לר' יהודה החסיד?

ואל יהי קל בעיניך ייחוס הסגולה לר' יהודה החסיד. ביקש המחבר לתלות את סגולתו באילן גבוה כדי להגביר את תפוצתה⁶⁵, כי מאז ומעולם היה יחס מיוחד ברוב תפוצות ישראל לתקנותיו וגזרותיו של ר' יהודה החסיד⁶⁶. וסופה הוכיח - שאכן הסגולה נתקבלה גם במקומות שלא הקפידו על 'צוואת ר' יהודה החסיד'. יציבא בארעא וגירא בשמי שמיא!

כך כותב הרב יצחק רצאבי, מגדולי רבני בני תימן בארץ ישראל: "רבינו יהודה החסיד הזהיר בצוואותיו לימנע מכמה דברים מחשש סכנה, וחלק מהם בענייני נישואין... ובקהילותינו בתימן לא נתפרסמו צוואותיו, ולא נמנעו מדברים אלו וזולתם כלל ועיקר..."⁶⁷. והוא מונה כמה מאזהרות ה'צוואה' שלא הקפידו עליהן בתימן, אך הוסיף שיש דברים מצוואתו שכן הקפידו עליהם, כמו: "ושם בהלכות סכנה... הבאתי סגולה מר"י החסיד, שהעלה אותה גם מאריה דאתרין, מהרי"ץ, שהנמצא בצרה יקבל על עצמו לומר 'נשמת כל חי' בפני עשרה אנשים כאשר ינצל. ולעיל מינה... ביאתי בס"ד, שמהרי"ץ ב'זבח תודה' חש לצוואת ריה"ח שלא לשחוט אווז בטבת ושבת..."⁶⁸. כך נתערבו לאותו מחבר דברים המיוחסים באמת לריה"ח עם דברים שייחוסו אליהם מפוקפק ביותר.

סופו של דבר

שתי הסגולות של אמירת 'נשמת כל חי' יוחסו לראשונה לר' יהודה החסיד בידי מחבר 'חמדת ימים', ואין ליחוסו על מה לסמוך.

64	ראה לעיל, ליד הערה 18.
65	ראה: ר"ל פריינד (לעיל, הערה 5) עמ' ריד, הערה 7.
66	ראה: הרב י"י לרנר, שמירת הגוף והנפש, א, מבוא, פרק טו, ירושלים תשס"ג, עמ' 78-88.
67	הרב יצחק רצאבי, שלחן ערוך המקוצר, ח"ו (אבן העזר, א), סי' רה, סעיף ז, בניברק תשס"ב, עמ' שמח.
68	שם, הערה כא, עמ' שמח-שמט.